

Oldások és kötések

A SOÁ MATERIÁLIS ÉS VIRTUÁLIS EMLÉKEZETÉNEK ÖSSZJÁTÉKA A SZABADSÁG TÉREN

Bár a Pauer Gyula és Can Togay által létrehozott *Cipők a Duna-parton* tulajdonképpen megérdemelné akár azt, hogy a német „Mahnmal” fordításaként „figyelmeztető műnek”, vagy az angol „counter-monument”-ből kiindulva „ellen-emlékműnek” nevezzük, a fogalom Magyarországon – ahogy politikai, illetve szélesebb társadalmi szinten a „Vergangenheitsbewältigung”, a múlttal való szembenézés is – hiányzik. Márpedig ha nem vetünk számot a soában viselt magyar felelősséggel, akkor nincs, ami megteremtse azt az igényt, hogy a szokásos, a nemzet nagyságát dicsőítő emlékművekkel szemben olyan alkotások jöjjenek létre, amelyek éppen ezzel a felelősséggel szembesítenek. Amelyek, éppen azért, hogy e mellett a mulasztás

mellett ne mehessünk el szó nélkül, nemcsak, hogy emlékeztetnek az akkori bűnökre, beleértve a passzivitást, a cselekvés elmulasztását is, de teszik ezt oly módon, hogy az emlékezőt – a járóelőt, a köztéri alkotás befogadóját – az emlékezésbe „behívják”, aktivitásra készítik, még hozzá olyan aktivitásra, amely magát az emlékezést hívó objektumot sem hagyja változatlanul. Nem hagyja változatlanul, hogy annak változása az emlékezet változására, a felejtés lehetőségére is emlékeztessen, s hogy ezáltal az emlékezés felelősségét a közösségnek, a nézőknek delegálja. S ez nem véletlen, hiszen, e tekintetben – persze érthető okokból – óriási a különbség Magyarország és Németország között. Az utóbbi, szinte egyedülként, nemcsak, hogy rákényszerült arra, hogy szembenézzon a soában viselt történelmi felelősségével, de kezdődően az 1968-as diáklázadásokkal és a *Historikerstreit*tel, azóta eljutott

A tanulmány a brünni Masaryk Egyetem Szociológia Tanszékének felkérésére, az ottani Memocities kutatási projekt részeként készült 2015-ben.

odáig, hogy mára természetessé vált, hogy ez a szembenézés újabb és újabb „Mahnmal”-okban, s azok körüli társadalmi vitákban testesül meg, míg Magyarországon mindez hiányzik.

Írásunkban a Szabadság téren 2014-ben felállított *Német megszállás áldozatainak emlékműve* meglehetősen ellentmondásos esetével foglalkozunk. Arra mutatunk ennek segítségével példát, hogy az elmaradt társadalmi viták, a szembenézésnek a politika szintjén való elutasítása olyan paradox hatást tud kiváltani, hogy a befogadók, a városi tér „közönsége”, a közösség vagy legalábbis

annak egy része az eredeti emlékművet tulajdonképpen „kifordítja”, s „figyelmeztető művé” teszi.

Kiindulásul bemutatjuk a Szabadság tér városfejlődésben betöltött szerepét és szimbolikus helyzetét, s csak ez után térünk rá magára az esetelemzésre, melynek során először ikonográfiai szempontból elemezzük az emlékművet, részletekbe menően megvizsgálva a tervről készült alacsony felbontású fekete-fehér képet, s magát a megvalósult emlékművet is, majd azokkal a Facebook-oldalakkal foglalkozunk, amelyeket az emlékmű felállításának terve hívott életre, s amelyek annak esztétikai és eszmei üzenete ellen tiltakoztak. Kutatásunk

ÖV ALATT

Fülep Lajos

Két magyar emlékműszobrászról

Zala György

Ezzel megkezdtük sétánkat, mert bátran nevezhetem sétánkat a helyváltótatást ebben a hatalmas műteremben. De akármilyen széles és magas is ez a

A fiatal művészetfilozófus Fülep Lajos 1905-ben erősen szatirikus interjúkat csinált a korszak két leghíresebb és legfoglalkoztatottabb, államilag elismert szobrászával az emlékműszobrászat problémáiról.

világossággal teli terem, mégis szinte kicsinek hat attól a sok és nagyméretű alaktól, mely benne helyet foglal. Első pillanatban meg is szédül az ember a méretektől: csupa a rendes nagyságot meghaladó alak, itt egy fejetlen harcos, amott egy fejetlen ló, itt a domborműből kiálló nagy formák, középen Árpád lovának vasváza, melyre épp most rakják fel az agyagot. Csak mikor már kiállotta az ember az első ostromot, mellyel ez a tömérdek forma reá támad, tekinthet körül rendszeresebben ebben a látszólagos rendszertelenségben.

– Nagyon nehéz egy ilyen barokk domborműbe a perspektivikus rajzot belevinni – mondja Zala az egyik And-

során felvettük a kapcsolatot mind a nyolc ilyen Facebook-oldal/csoport/esemény/közösség¹ adminisztrátorai-
val, s megkérdeztük őket arról, hogy kik és miért kezdeményezték az adott tartalom létrehozását, hogy mit vártak az online tevékenységtől, és hogy azután ebből mi valósult meg. Véleményünk szerint, hasonlóan ahhoz a hatáshoz, amit Amerikában az 1978-as *Holocaust* című tévésorozat váltott ki, az ezek által létrehozott virtuális emlékezeti diskurzus révén az emlékmű közvetve számos olyan materiális emlékezeti forma (újra)megjelenését idézte elő az emlékmű helyszínén, ami azután a virtuális emlékezet továbbí új formáit is életre hívta.²

Szabadság tér – a korlátok tere

Jelenlegi formájában különös élményt kínál a Szabadság tér az arra járóknak: nincs még egy olyan tere Budapestnek, amelyen annyi kerítés állna, mint itt³, hisz egy emlékművet, egy követséget és egy játszóteret is fémszerkezetek vesznek körül. Noha jól ismert a falakkal elkerített magán közparkok története⁴, itt mintha valami merőben másról lenne szó, s a korlátok jelenléte a tér történetének meghatározó eleme lenne.

A Szabadság tér kialakításának ötletét gróf Széchenyi István vetette fel 1842-ben azzal a céllal, hogy létre-

*rássy-relief előtt –, hogy minden oldalról meg legyen a kellő hatás. Ha bent fe-
küdnének az összes alakok a síkban, az más. Akkor az ember jó vonalakat hoz
bele, és megvan a rajz. De így, egészen kiálló, félig kiálló és egészen lapos alakokkal nehéz. A királynét a perspektíva kedvéért például beljebb kellett tolnom, hogy belejőjön a rajzba. Ő az összekötő az egészen kint levő és a háttérbe mélyedt alakok között.*

– Ez a dombormű a király koronázását ábrázolja, azt a jelenetet, amint Andrássy és Simor hercegprímás a koronát a király fejére teszik. A korona körülbelül egy arasznyi magasságban van a király feje felett, úgy, hogy Simor-

nak és Andrássynak a koronán találkozó karja gótikus ívben borul a király fölé. Ez a gótikus ív nem véletlen, mert parallel formát alkot a háttérben levő gótikus oltár ornamentikájával.

– Amint láthatja, ez a dolog teljesen barokk módon van megoldva, valamint a másik Andrássy-dombormű, a berlini kongresszus is. Ami az alakokat illeti, azok mind portrék. Jobbról Simor mögött a püspökök, a baloldalon pedig Vértessy és a koronaőrök. A portréhűség fontos az ilyen történeti dolgokon. A háttérben látható többek között Deák Ferenc és Majláth György országgbíró. A berlini kongresszus domborművén Andrássy szemközt áll az ülő helyzet-

jöjjön elsőként a városban egy olyan sétatér, ahol a társadalom különféle rangú és rendű emberei találkozhatnak egymással⁵, s azt remélte, hogy ha majd sokan megfordulnak a sétányon, ez a társadalmi különbségek csökkenését, sőt, fokozatos felszámolódását is eredményezi majd. Miután azonban 1846-ban kialakították a Sétateret, azt sorra kisajátították az aktuális uralkodó elitiek, és meghatározott politikai üzenetek közvetítésére használták.⁶ Az 1848-as forradalom és szabadságharc utáni időszakban a Sétatér – hiszen a szabadságharc több vezetőjét, köztük gróf Batthyány Lajost az akkor még a közelben álló Újépület udvarán

végezték ki – a Habsburg elnyomásra emlékeztetett, 1900-at követően pedig a térré növelt terület meg is kapta az 1848-as eseményekre utaló Szabadság tér nevet. S bár szemben a közeli Kossuth térrrel, mely a rajta álló parlament révén állami funkciókhoz kötődött, ehhez pénzügyi funkciók kapcsolódtak, a századfordulón a térre a szabadságharcra való kapcsolatot erősítő szimbólumok kerültek.⁷

A trianoni békeszerződés új fejezetét nyitotta meg a tér politikai használatának. Az annak eltörlését követelő irredenta kultúra keretében 1921-ben négy szobrot állítottak fel a tér északi, félkör alakú végében. Nyu-

ben levő Bismarck-kal. A lovas szoborhoz való tanulmányom itt életnagyságú, Andrássy egy magyar ló hátán. Az eredetije kétszerese lesz az életnagyságúnak. Az eredeti nagyságúhoz a fal mellett lent a földön van egy tanulmányom, Andrássy feje. Természetes, hogy itt is fontos a portréhűség, de még intimitást is akarok belehozni a fejbe, ami tekintettel a méretekre, nem kis feladat. Gondolja csak el az egész alakot az eredeti nagyságban, s a tetején ezt a fejet... Mindenesetre arra kell törekednem, hogy élet legyen benne, s összehatásából intimitás sugározzék... (...)

– Ami a millenáris emlékművet illeti, annak elkészültéről nem mondhatok

biztos adatokat. Emberfeletti munka, a kontinens egyik legnagyobb méretű emlékműve. Három év alatt azonban készen lesz az egész. Most a tavasszal pedig fel fogunk állítani belőle egyes részleteket. Az egész emlékmű negyvenkét szoborműből fog állni, de hogy milyenekből, arról elég annyit mondanom, hogy vannak itt szobrok, melyek maguk hatvankét részletből állanak, mint például annál a bigánál a ló törzse egy, a rajta álló alak kettő, és így tovább. Fel a félkör tetejére jön a két allegorikus csoport, amit itt láthat, az egyik a harc, a másik a béke. Mindkettő bigán álló alak: az egyik egy erősen kifejezett görög harcosnak jobb felől hátra csavarodott

gat, Észak, Kelet és Dél kétméteres, allegorikus alakjai különféle történeti szimbólumok révén az országtól elszakított területeket ábrázolták. Aztán 1928-ban nagyjából a tér közepén elhelyezték az *Ereklyés országzászlót* – az irredenta kultúra egy másik darabját. A húsz méter magas pózna talapzaton állt, rajta az ország zászlaja, az eredeti szándék szerint félárbocra eresztve mindaddig, amíg az elszakított területek vissza nem kerülnek Magyarországhoz. A talapzat ugyanakkor magában foglalt egy ereklyetartót, amelybe a megcsonkított ország minden községéből, a történelmi Magyarország összes vármegyéjéből és fontos magyar történeti helyszí-

nekről származó földet zártak. Az 1930-as és 1940-es évek folyamán még további, hasonló szellemben fogant szobrokat is felállítottak a téren.

A második világháború után, amikor a hatalomra kerülő új politikai erő elutasította a szobrok és a nemzeti zászló által közvetített eszmét, alapvető változáson esett át ezeknek a szobroknak a helyzete. Alig tíz nappal azután, hogy a szovjet hadsereg felszabadította Budapestet, 1945. február 22-én a város polgármestere elrendelte egy szovjet hősi emlékmű felállítását. Az irredenta szobrok jó állapotban vészelték át Budapest

alakja, amint jobb kezébe fogott kígyóval csapkodja a száguldó lovakat; a másik a béke nemtője, pálmaágot tart a kezében. Az alsó két talapzat egyikére jön a vértanú halála, amelyhez Petőfit használtam föl. Sebesülten haldoklik a földön a költő, a géniusz zászlót borít testére. Jelszó: Gloria victis. Pandanja realiztikus csoport, a munka, egy magyar paraszt, amint két izmos ökörrrel szántja a földet.

– A főoszlop köré, amelynek tetején az angyal áll, jön a hét vezér lovas alakja, élükön Árpáddal, kinek lován most dolgoznak. A vasváz ott van középen. Az oszlopok közé jön a tizennégy király, ezeket már nem láthatja itt, mert

az öntödében vannak. Az oszlopsor alját tizennégy dombormű díszíti, melyek mindegyike a magyar históriából való nevezetes jelenetet ábrázol.

– Legvégül szeretném néhány szóban megkapni művész úr törekvéseit.

– Erről mit mondjak? Aki ismeri a dolgaimat, az tisztában van velem. Nem lehet azt szóval elmondani.

– Mégis, részemről fontosnak tartom a művész öntudatát jellemző szavakat, melyeket saját dolgairól, saját törekvéseiről mond.

– Hát röviden az én törekvésem is az, ami minden művészé, és nem is lehet más. Két szó: igaz érzés és gondolat. Ennél többet igazán nem tudok monda-

ostromát, így először nem is jött szóba a lerombolásuk, az új emlékmű helyét pedig az *Országzászló* mögött jelölték ki. Ez az elképzelés kettéosztotta volna a teret: az északi részen egymással szemben álltak volna az irredenta szobrok, mögöttük az országzászlóval, míg a szovjet hősi emlékmű a nyitott déli részre került volna. A hősi emlékmű azonban a szovjet városparancsnokság akaratából – hogy legyen elég hely katonai felvonulásokra – végül máshova került, az *Országzászlót* pedig leromboltatták. A *Szovjet hősi emlékművet* 1945. május 1-jén avatták fel, mai pozícióját azonban csak 1945 augusztusában nyerte el, amikor is eltávolították onnan az irredenta szobrokat.

Így 1945 után a tér politikai üzenetét – jóllehet eleinte irredenta szobrok félköre övezte⁸ – végül a szovjet emlékmű határozta meg. Neve változatlan maradt, azonban a szovjet emlékmű révén a hatalom ezt is átértelmezte: a Szabadság tér elnevezés ettől kezdve Magyarország Szovjetunió általi felszabadításának állított emléket. Ugyanakkor, bár az 1945-es szovjet felszabadítás megalapozta a szocialista rendszert, a Horthy-korszakkal ellentétben a meghatározó emlékmű felállítását nem követte további szobrok elhelyezése. Csúpan egyetlen, munkás–paraszt-párt ábrázoló szocialista-realista szobor került a térre 1950-ben, a felszabadulás ötödik évfordulóján.⁹

ni. Hogy a klasszikus dolgokat szeretem, azt már mondtam, azután meg elsősorban a derűt keresem, a derűt, mert ez a művészet hivatása... Én nem zárkózom el semmitől. Általában minden munka gyönyörködtet. (...) A művészet adjon derűt, a nyomort meg hagyja a szocialistáknak...

Stróbl Alajos

Sokáig kellett várakoznom rá, mert a nagy műterem egyik mellékhelyiségében egy tanítványával volt elfoglalva, aki, úgy látom, valami emlékművön dolgo-

zott. Csendesen üldögéltem a műterem egyik zugában, s csöndesen szemléltem az előttem ágaskodó hatalmas gipszoroszlánt, amely ekkor még megfejtetlen volt számomra, s a néhány fehérkabátos, agyagos és gipszporos embert, akik az új Liszt-szobron dolgoztak. A nagy oroszlánon kívül láttam még kisebbeket, valamint párducokat és tigriseket, s keményen törtem a fejemet, mi idézi fel bennem azt a különös hangulatot, mely a várakozás alatt tényleg erőt vett rajtam. Oroszlánszobrászat! kiáltottam, de csak akkor, amikor Stróbl a mellékhelyiségből kijöve felém tartott, fehér dolgozó kabátban, keskeny kis karimájú

Tizenegy évvel később, 1956-ban, a forradalomnak az emlékművek rombolásában megnyilvánuló politikai kommunikációja egyértelművé tette, hogy sokan – talán a többség, s közöttük részben még azok közül is számosan, akik, mint a zsidó lakosság, 1945-ben felszabadítóikként üdvözölték a szovjet katonákat –, eddigre már egyértelműen megszállásként élik meg a szovjet csapatok 1945-ös megérkezését. A Felvonulási téren álló Sztálin szobor ledöntése és teljes megsemmisítése mellett a Szabadság téren álló *Szovjet hősi emlékművet* is megromgálták, eltávolították róla a vörös csillagot és a szovjet címert, s a szobor tetejére, a csillag helyére a magyar zászlót tűzték ki. A forradalom

leverése után a Kádár-rezsim – ellentétben Rákossal és Horthyval – nem használta politikai szimbólumként a Szabadság teret, egyetlen újabb szobrot sem emeltetett oda. Szimbólumai és példaképei megválasztásával, s hogy a *Szovjet hősi emlékművet* helyreállította, a Sztálin-szobrot azonban nem, szimbolikusan is hangsúlyozta a szakítást a Rákosi-érával.

A rendszerváltás után a Szabadság tér szimbolikus használata egyszerre mutatott állandóságot és változást. Bár Harry Hill Bandholtz¹⁰ és Ronald Reagan újonnan felállított szobrai egyaránt megkérdőjelezték a tér szocialista narratíváját, a *Szovjet hősi emlékmű* – külpolitikai okokból, annak ellenére, hogy a lakosság kü-

zöld vadászkalappal a fején, méternyi hosszú szivarszípkaival a kezében.

Miután a művész az iránt érdeklődött, hogy minek köszönheti szerencsését, lehetőleg röviden és világosan előadtam jövetelem célját. Udvarias szavakkal biztosított örömről, közben többször meglóbálta kalapját, nagyokat lendített hosszú szípkáján, füstfelhőket fújt, s megkínált egy általa »egyszerű szivarnak« nevezett portorikóval. Minden mozdulatát lelkéből eredő mély sóhajjal kísérte. (...)

Miután járkalni kezdtünk a műteremben, Stróbl heroikus gesztusok és mélységes sóhajok kíséretében a következőket mondta el:

– Most egy igen kedves dolgot csinállok. Építetek egy művész-otthont a Tátrában, vadászkastélyt toronnyal. Igen nevezetes helyen, ott, ahol a nagy Balassi Bálint meghalt. A Nagy-Kriván aljában. Gyönyörű vidék, kérem, gyönyörű, óriási hegyek, óriási fenyők, csupa fenyő és csupa szikla... Hogy oda jöjjenek a művészek nyáron friss erőt nyerni a szabad természetből, és különösen a gránitból. A gránitból! Mert ott minden gránitszikla. Oh, a szabad természet és a gránit! (...)

A problematikus oroszlán előtt megállva, a rébusz megfejtését a következőképpen kaptam.

lönböző csoportjainak, illetve politikai csoportosulásainak ahhoz való viszonya igencsak ellentmondásos¹¹ – máig változatlan formában a helyén maradt. Ugyanakkor a Jobbik, illetve a Fidesz újabb emlékművek emelésével, többek között a 2013-ban a református templomban elhelyezett Horthy Miklós-mellszoborral, igyekszik „ellensúlyozni” a szovjet emlékmű jelenlétét. A *Szovjet hősi emlékmű* teljes újraértelmezését azonban a 2012-es Alaptörvény Preambuluma¹² tette lehetővé, ugyanaz, ami a német megszállásnak emléket állító emlékmű felállításának jogi alapját is megteremtette. A többi szoborral és emlékművel ellentétben A *német megszállás áldozatainak emlékműve* a

tér hosszanti tengelyén kapott helyet, elvileg a szovjet „felszabadítási” emlékművet ellensúlyozandó, valójában azonban az elhelyezés révén a két emlékmű, azaz a két „megszállás” egymás mellé került. Többek értelmezésében¹³ így a Szabadság tér új, a név eredeti jelentésével ellentétes értelmet nyert, s hivatalosan a megszállás, azaz a szabadság elvesztésének a tere lett.

Az analóg működéstől a digitális felé

Mint nyilván sokan emlékeznek rá, a kormány 2013 utolsó napján hozta meg azt a határozatát, melyben

– *Éz itt kérem, a Kossuth-mauzóleumra jön, a tetejére. Éz kérem, egy száguldó, dühös oroszlán, a nemzet, vele rohan a géniusz, aki megszabadítja láncaitól, s maga előtt kergeti az ármányt, egy kígyót. Az oroszlán át van kötve láncokkal, de a láncok végét a géniusz fogja. Az oroszlán rohan, rohan, szinte kirúgja maga alól a földet... kirúgja... A géniusz repül, látja kérem, szárnyai vannak. A kezében fáklyát tart, amelyben minden halottak napján fog égni a gáz.*

– *Ki fogja meggyújtani?* – *kérdeztem.*

– *Majd meglátja, hogy égni fog – felelte Stróbl, aki azt hitte, hogy kétségbe*

vonom állítását. – Május, júniusra már készen is lesz, kérem. Lent a kriptában lesz Kossuth, amint ébred. Nem akarok halott Kossuthot csinálni. Csak legyen ő ébren. Márványból lesz a ravatalon, és ha ébred, az szimbolizálni fogja... szimbolizálni fogja, hogy Kossuth szelleme mindig ébren van, és itt van közöttünk, a magyar hazában. Mert én kérem, forradalmi művész vagyok!

– *Igazán?* – *kérdeztem kissé megdöbbenve. – Miért?*

– *Mert engem a 48–49 hipnotizál – felelte kitérő hévvel. – Talpra magyar! Azt mondom én, amit Petőfi mondott. Talpra magyar! Ezt fogom odaírni az*

elrendelte egy emlékmű felállítását a német megszállás hetvenedik évfordulója alkalmából.¹⁴ Ugyanezzel a mozdulattal nemzetgazdasági jelentőségűnek is nyilvánította a projektet, lehetővé téve, hogy az emlékművet a máskor szükséges engedélyek beszerzése nélkül, gyorsított eljárással állítsák fel. Ráadásul, mintha az eljárás illetően önkényessége nem lett volna elég ahhoz, hogy napnál világosabbá váljék, hogy egyre távolodunk Széchenyi eredeti „nyílt tér” elképzelésétől, az emlékmű koncepciójának megannyi belső ellentmondása és a terv esztétikai érték(telensége) sokak szemében nevetségessé tették ezt a fajta felülről lefelé való történetírást.

Az emlékmű – kezdeti elnevezése szerint *A német megszállás emlékműve*, majd *A német megszállás áldozatainak emlékműve* – megvalósításának és kivitelezésének hivatalos dokumentumai között alig volt található információ az emlékmű majdani megjelenésével kapcsolatban. Mindazonáltal az egyetlen elmosódott, nehezen kibogozható fekete-fehér kép és az alkotó szobrász, Párkányi Raab Péter¹⁵ ahhoz tartozó leírása elég volt ahhoz, hogy ellentünetések egész sorozata induljon el. Mind a kép, mind a szöveg azonnal felkerült az internetre, és az emlékmű ügye néhány órán belül a szó szoros értelmében vált vezető hírré minden fórumon. De mit is látunk

oroszlán alá. A vezéreszme a felszabadulás, amint az oroszlán, a nemzet eltépi láncait. A nemzet, a nemzet! Előre!

A Kossuth-mauzóleumba jön még Hungária alakja, amint ül a trónuson, előtte kétoldalt egy-egy perzsa párdúc lesz, a trónust őrzik. Perzsa párdúc, kérem. Hungária ül és gyászol. Egyik párdúc élesíti a körmeit, a másik ugrásra kész. Ez is allegória, kérem szépen.

Most a legkedvesebb dolgom a mauzóleum és a művészotthon. Tessék kérem megnézni, gipszből már itt készen is van a terve. Lesz egy várszerűen emelkedő torony, háromemeletes. Vadásztorony a XV. századból. Szeretném az író

és zenész urakat is ide meghívni. Hogy pihenjenek és erőt meríthessenek az élethez. A nyomorúságos anyagi viszonyokat és a nehéz megélhetést elfelejteni kissé... Hajajaj, ott a harmadik emeleten lesz egy szoba, fegyverszoba. Kérem, az ablakból lehet majd célba löni. Oh, jaj, gyönyörű vidék, ott van az Isten, ott vannak a naplementék, az ember érzi az Istent mindenütt. Lesz tiroli ház is.

Stróbl felindulástól remegő hangon beszélt, s mikor elhallgatott, még jobban széjjelnéztünk a műteremben. Az oroszlánt megtekintettük minden oldalról, továbbá a Kossuth-mauzóleum görög oszlopcsarnokát a „Szabadság, egyenlő-

tulajdonképpen ezen a szkennelt képen, és hogyan viszonyul ez a látvány Párkányi saját interpretációjához?

Párkányi Raab Péter megfogalmazásában¹⁶ „[a] kompozíció két fő elemből: német birodalmi sas és Gábrriel arkangyal alakjából, valamint egy több elemből, 13db [sic!] oszlopból, timpanonos és [sic!] architrávos kapuzatból és feliratokból áll.” Alakok kétségkívül láthatók a képen, ám a tollas lény (talán tényleg egy sas) és a szárnyas figura (talán tényleg egy angyal) mellett a kép bal sarkában feltűnik egy harmadik, rejtélyes alak is, esernyővel a kezében. Mit keres vajon ez az

alak a képen? S mit szimbolizál az esernyő? A nőiesség jelképe lenne, mint az ókori Görögországban, vagy a férfiasságé, mint egyes freudi elméletekben? Vagy egészen egyszerűen egy minden intencionalitást nélkülöző elem ez a kompozícióban? Alaposabban szemügyre véve a képet, egy görög templomra emlékeztető szerkezetet fedezhet fel a szemlélő. Ugyanakkor, mintha a hátul lévő oszlopok fatörzseket alkotva beleolvadnának a háttérbe. Mi akar ez lenni? Szürrealista festmény? Vagy főhajtás valamely klasszikus szürrealista festő előtt? Párkányi Raab szövege¹⁷ a kompozíció szimbolikájának magyarázatával folytatja a leírást: „Elnyomó és elnyomott, megszálló és

ség, testvériség” felirással és csillaggal, a párducokat, néhány portrét, s régebbi dolgait. (...)

– Legvégül szeretném néhány szóban megkapni művész úr művészi princípiumait és törekvéseit.

Stróbl hallgatott, s kis idő múlva hozzám fordult:

– Mi az, kérem?

Újra elmondtam óhajom, s mivel kitérőleg válaszolt, hozzátettem: – Résemről fontosnak tartom a művész öntudatát jellemző szavakat, melyeket saját dolgairól, saját törekvéseiről mond.

– Hát kérem, először is a nemzeti eszme domborodjék ki, és azután legyen

a szoborban erő. De ez csak akkor lesz, ezt csak akkor fogják megérteni, s csak akkor fogják nálunk tudni, hogy mi a jó szobrászat, ha nálunk is lesz gipsz-múzeum. Miért? azért, mert addig olyanok vagyunk, mint Belgrádban, vagy nem tudom, hol. Mert a gipsz-múzeumban látni szép szobrokat, és az emberek megtanulják, mi a jó szobrászat. Drezdában van a legszebb gipsz-múzeum, azért is van ott erős szobrászat (...)

Közel hajolt hozzám, és őszinte lelkesedéssel, ünnepélyes hangon folytatta:

– És a nemzeti eszme domborodjék ki. Meg aztán erő, de persze, akiben nincs, az hiába... Meg szerkezet. Az

megszállott [sic!] jelenik meg... Két kultúra jelenik meg: az egyik, mely úgy gondolja, hogy erősebb (de mindenképpen agresszívebb) fölértéknyosul... rátelepszik és lecsap a másik szelidebb, lágyabb vonalú alakra, Magyarországot képviselő, megtestesítő Gábrriel arkangyal figurájára, aki a kultúrtörténetben, vallástörténetben Isten embere, Isten ereje az Isteni erő.” A naiv szemlélő azonban sem a tollas teremtményt nem tudja Németországgal azonosítani, sem a szárnyas alakot az áldozatul esett Magyarországot szimbolizáló Gábrriel arkangyallal. Habár a képen felseljük némi feszültség a sötét madár és a világos alak között, akár azt is sugallhatja a látvány, hogy a világos figura üdvözli a madarat, vagy

esetleg imádkozik hozzá. Bizonyos értelemben a háromszöggel keretezett madár szinte megkoronázza a négyszögletes konstrukció közé helyezett figurát: a háromszög egyfajta tetőt képez a négyszögön. Párkányi leírásához visszatérve, a szobrász Budapest tágabb értelemben vett kontextusába helyezi az emlékművet. Mint kifejti: „Gábrriel arkangyal alakjának, szobrászati megformálásának magyarországi és budapesti vonatkozása: a Hősök terén lévő királyaink és a Hét vezér közötti oszlopon elhelyezkedő főalak. Ez a főalak itt, a Hősök terén a felhők között jár. Az én kompozíciómban leigázott, a földre kerül”. A folytatásban Párkányi Raab sorra veszi azokat az elemeket, amelyek szán-

ősforráshoz kell visszamenni, onnan venni a formát, és azt teletölteni nemzeti eszmével. Mert hiába, az már el van ismerve, hogy azok tudtak a legtöbbet. Az utókor már elismerte. Azok tökéleteset csináltak. Hogy gondoljunk mi arra, hogy jobbat csináljunk? Csak vissza az ősforráshoz, kérem, egy Pheidias, egy óriás, egy Praxiteles, egy óriás, egy Lysippos, a Nagy Sándor szobrása, egy óriás. Erő, igen, erő, de még más is kell a szobrászathoz: szellemi képesség. Ami volt a régiekben, egy Leonardóban, aki író, szobrász, festő, mérnök, zenész, zenész! Mik vagyunk mi, törpék! Egy Lysippos – Stróbl mély

tisztelettel emelte meg kis karimájú zöld vadászkalapját – egy óriás, az ő árnyékában szeretné fűródni. Nemzeti eszme, erő, szellemi képesség! Ez a fő. A többit aztán bízzuk az utókorra. Azt hiszem, a jövőendő magyar szobrászat is úgy lesz erős, ha ilyen lesz. Forma legyen és erő! Ezt akarom én. No de erről sokat kellene beszélni.

Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkek, tanulmányok. Szerkesztette Timár Árpád. Magvető, 1974. I. kötet. 73–80 és 89–98. Első megjelenés: Modern Művészet, 1905.

Párkányi Raab terve

déka szerint az angyal leigázására utalnak: először is, ellentétben a Hősök terén álló oszlopsorral, az oszlopok itt töröttek, romosak; azután a Szabadság téri angyalnak hiányzik az egyik szárnya, nem tud repülni; harmadszorban pedig – szemben a Hősök tere angyalával, aki büszkén a magasba emeli a magyar koronát – itt kihull az országalma az angyal kezéből. A képet tanulmányozva zavarba ejtőnek tetszenek ezek a ki-

jelentések: az oszlopokat alig látjuk töredékesnek, a madár szárnya pedig inkább tűnik sérültnek, mint az álló alaké, és sem alma, sem semmilyen egyéb tárgy nem látszik kiesni az angyal kezéből. A *Millenniumi emlékmű* és Párkányi Raab emlékműve közötti összefüggések egyáltalán nem világosak. Végül Párkányi Raab a következőkre jut: *„Léptékében az angyal mérete legyőzhetetlennek tűnik a sashoz képest... Jelezni kell, hogy kivel vagyunk,*

az adott helyzetben ki a jó és ki a rossz. Félélmeket soha nem a nagyobbtól, hanem az agresszívebbtől érzünk. A két alak nincs kapcsolatban, nem érintik meg egymást, így számítok a néző fejében a térképezésre”¹⁸. Mindezzel, mint látjuk, Párkányi Raab mintha teljes mértékben félreértette és elszámolta volna magát az emlékmű egyértelműségét illetően – legalábbis ami az emlékmű vázlatos és nyers látványtervét illeti.

Ezek után mi a helyzet A német megszállás áldozatainak ténylegesen megvalósult emlékművével? A felállítását elrendelő határozat után alig több mint három hónappal, április 8-án megkezdett, majd – a kormány eredeti szándéka szempontjából – meglehetősen megkésett, július 20-i befejezésig eltelt időszakban fokozatosan tárult fel az emlékmű véglegesnek szánt ideológiai és esztétikai formája. Jóllehet az emlékmű részleteit tekintve nagyrészt hünen követi Párkányi Raab eredeti tervét, jelentős – minden valószínűség szerint statikai okokból végrehajtott – változtatások is megfigyelhetők. Miközben az emlékmű végleges helyét háttal a szovjet hősi emlékműnek nyerte el egy mélygarázs bejárata és egy közepes forgalmú út mellett, méretében a megvalósult kompozíció lényegesen lecsökkent, s így a tervezettnél jóval alacsonyabb emlékművet szinte el-

nyomják a szobor fölél magasodó fák. Azaz – ahogy György Péter fogalmazott egy interjúban¹⁹ –, az emlékmű „nagynak kicsi”, amitől – hiszen mintegy a szovjet hősi emlékmű riválisaként jelenik meg²⁰ – többek ismételtelen komikusnak élék meg azt.

Az elkészült emlékmű ugyanakkor nem oszlatja el a szobor körül felvetődő kétségeket, sőt, további, sokszor egymásnak ellentmondó értelmezéseknek adott alapot. Párkányi Raab maga is tovább fokozta a már kialakult értetlenséget a *Heti Válasz* július 24-i számában adott, ismét ellentmondásos interjújával²¹. Ami a kompozíció egyes elemeit illeti, szinte kivétel nélkül minden részletét elemzésnek vetették alá: a sas, az angyal, az oszlopok, még a felirat is szemantikai vizsgálatok tárgya lett a bal- és jobboldali sajtóban egyaránt. Az emlékmű leghevesebb vitát kiváltó eleme minden kétséget kizáróan a sas figurája. Párkányi Raab Péter eredeti értelmezése szerint a tollas lény a német birodalmi sasnak felel meg.²² Orbán Viktor is ezt az értelmezést sulykolta, amikor a sast Németországhoz kötötte²³. Az ábrázolás anatómia problémái, és a mellett a mulatságos tény mellett, hogy ennek a sasnak mintha térdei is lennének, több művészettörténész is vitatta ezt az értelmezést. Rényi András²⁴ és Dávid Katalin²⁵ – utóbbi a Magyar Művészeti Akadémia Fidesz-közeli tagja – egyaránt azt ál-

lította, hogy a német birodalmi sas címerállat, és mint ilyen, teljesen felesleges módon az egész német nemzet elleni támadásként van jelen. Párkányi Raab úgy reagált erre, hogy megpróbált kihátrálni korábbi álláspontjából, és kijelentette, hogy bár a leírás azt sugallja, hogy a sas a német birodalmi sas, az „a valóságban nem az, mert – mivel nem akartam egy népet megbélyegezni – nem a német címerállatot vettem mintának, hanem átformáltam az alakját”²⁶. Akkor tehát ez az átformált sas valami másra utal? Párkányi Raab hallgat a lehetséges új definícióról. A leginkább lesújtó kritika Marosi Ernő művészettörténészről érkezett: a *Történelmi emlékezet és historiográfia* címmel (az MTA Filozófiai Intézete szervezésében) megtartott konferencián Marosi Johann Nepomuk Ender *Borúra derü – A Magyar Tudomány Akadémia allegóriája* (1831) című festményét tárgyalta. Ezen Hébe, az ifjúság görög istennője a tudomány és a művészet italával kínálja a magyar nemzetet, amelyet – meghökkentő módon – egy sas jelenít meg. A sas tehát akár Magyarországot is szimbolizálhatja.

Az angyal figurája ugyanígy igen sokféleképpen értelmezhető. Míg Párkányi Raab²⁷ Gábrriel arkangyalt Magyarországgal azonosította a szobor leírásában, Orbán²⁸ már nem

A megvalósult emlékmű (fotó Gábor Sára)

úgy beszélt az angyalról, mint ami az ártatlan államra, hanem mint ami az ártatlan áldozatokra utal. Utóbb aztán Párkányi Raab²⁹ – feltehetően megpróbálva lavírozni a korábbi értelmezése és a között, hogy Orbán később az áldozatokat állította a középpontba – bevezetett egy új főalakat a történetbe: az angyalról áthelyezte a hangsúlyt az angyal kezében lévő országalmára, és ezt értelmezte az állam, az államon keresztül pedig az áldozatok megjelenítéseként. Miközben a jobboldal meglepő módon lényegében nem reagált Orbán értelmezésére, Rényi András³⁰ művészettörténész azt emelte ki, hogy az ikonográfia szabályai szerint az angyal nem lehet az áldozatok alle-

góriája, a romák képviselői – Dávid Katalinhoz hasonlóan³¹ – arra világítottak rá, hogy Gábrriel arkangyal az isteni akaratot jelképezi.³² Számukra az angyal és a sas egymás mellé helyezése azt sugallja, hogy a soá isteni elrendelésből történt.

Hogyan állunk hát *A német megszállás áldozatainak emlékművével*? Vajon a sas Németországot jelenti? Vagy csupán egy madár, amely messziről emlékeztet a német birodalmi sásra? Netán Magyarországra utal? És mi a helyzet az angyallal? Az ártatlan magyar állam szimbóluma lenne? Vagy a magyar áldozatoké? És mit jelentenek az oszlopok? Párkányi Raab szerint az oszlopok „lehetnek emberek, életek, melyek most már töredékek, de lehettek volna teljesek”³³. De hogyan utalhatnak az oszlopok az áldozatokra, ha azok – mint Rényi³⁴ rámutatott – hagyományosan az átmenetiséget és nem a tragédia pillanatát szimbolizálják? És egyáltalán, kik az áldozatok? Vajon ebben a tekintetben eligazít a felirat? Míg „*A német megszállás áldozatainak emlékműve*” felirat a timpanont szegélyezi, kisebb betűkkel egy másik felirat is szerepel az emlékművön, az egyik oszlop oldalán magyar, angol, héber, német és orosz nyelven: „*Az áldozatok emlékére*”. Vagyis nemhogy megvilágítana bármit is, a felirat csak tovább fokozza a zavart:

Radnóti Zoltán rabbi szerint a héber szöveg nemcsak a szórendjét tekintve helytelen, de a „korban” (קרבן) szót is hibásan használja, az ugyanis elsősorban állatáldozatokra és nem emberi áldozatokra vonatkozik.³⁵ Továbbra is kérdés tehát, hogy vajon kinek is szentelték ezt az emlékművet. Minden magyarra, köztük üldözőkre és üldözöttekre együtt vonatkozna? Mindannyiukra úgy kellene tekintenünk, mint áldozatokra?

Nem csupán kérdések vetődtek fel 2014-ben: miután az éj leple alatt végül befejezték *A német megszállás áldozatainak emlékművét*, megszapordtak a téren a tiltakozó akciók is. Miközben a tiltakozók folyamatosan változtatták a szobor „képét”, július 23-án a hatóságok mintegy feltették a koronát az alkotásra azzal, hogy térfigyelő kamerákat helyeztek el mögötte. A kamerák és a nagy számban szolgálatot teljesítő rendőrök jelenléte a téren drasztikusan átírták *A német megszállás áldozatainak emlékműve* már így is épp elég bonyolult struktúráját: a Magyar Liberális Párt szerint a tér biztosításának költsége 2014. július 22-ig 88,3 millió forintba került³⁶. E mozzanat fényében a „nemzetgazdasági szempontból fontos beruházás” mint nemzetbiztonsági projekt értékelődik át, a térfigyelő kamerák által rögzített felvételek pedig az emlékmű digitális történetéről is mesélnek.

A digitális gyakorlatoktól az analóg (ellen)akciókig

A német megszállás áldozatainak emlékműve története azonban nem ér véget a megvalósítás ellentmondásos folyamatával. A felfogást, miszerint a nyilvános műalkotások társadalmi aktivitások olyan metszéspontjai, ahol az alkotók (létrehozók) nem határoznak meg jobban egy emlékművet, mint a nagyközönség (befogadók),³⁷ Párkányi emlékműve esetében különösen fontos figyelembe venni. Itt ugyanis a „szerzőség politikája”³⁸ és a „nézőség politikája”³⁹ félreérthetetlenül összemosódik, miáltal az egész vállalkozás a „részvételi örökség”⁴⁰ felé tolódik el.

Miután Szakály Sándor (az emlékművet elrendelő határozat másnapján, 2014. január 1-jén létrehozott VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója) a magyar zsidók 1941-es Ukrajnába történt deportálását január 17-én „inkább idegenrendészeti eljárásnak” nevezte, és különösen azután, hogy január 19-én nyilvánosságra kerültek az emlékmű hivatalos tervei, tiltakozássorozat vette kezdetét, amely formáját és módszerét tekintve gyökeresen különbözött minden korábbi budapesti akciótól. Persze 2014 során a tiltakozások hagyományos, régóta bevett változataira is sor került: politikai akciók mellett művészi happeningeket is tartottak – ilyen volt az

a hatalmas tükör, amelyet a *Kréta*kör állított fel az emlékmű előtt, vagy Monhor Viktória performansa, aki egy széken ülve 18 percen át üvöltött –, de ismeretlen személyek egy fekete textilre írt „Gyászoljuk a demokráciát” felirattal is kiegészítették a szobrot, civilek pedig tojással hajigálták meg az emlékművet.⁴¹ Január 22-én azonban valami egészen érdekes dolog történt. Az azóta alig ötven évesen elhunyt Dániel Júlia, akkoriban állástalan középiskolai tanár *A Holokauszt az én történetem* is címmel Facebook-eseményt kezdeményezett, amelyben azt indítványozta ismerőseinek, hogy január 26-át tekintsék valóban a holokauszt emléknapijának, és árásszák el az internetet személyes holokauszt-történetekkel. Richardson és Hessey⁴² a Facebookon megjelenő emlékek passzív vagy dinamikus jellegét tárgyalva azt állította, hogy a közösségi oldalak lehetővé teszik az én online megosztását és archiválását. Vajon *A Holokauszt az én történetem* is nevű Facebook-esemény is hasonló célokat szolgált? A kezdeményező nem egy valódi eseményre hívta meg az ismerőseit valamely fizikailag létező helyre, hanem arra kérte őket, hogy a kibertérben cselekedjenek, méghozzá ugyanazon a napon. Azt kérte az ismerőseitől, akik csatlakoztak az eseményhez, hogy tegyenek ki egy posztot egy szerettükről, aki a soá áldozata volt, mondják el, milyen vi-

szony fűzi őket az adott személyhez, mesélik el, amit az illető halálának körülményeiről, helyéről tudnak, nevezzék néven az illetőt, osszanak meg fotókat és bármilyen olyan részletet, amit fontosnak tartanak vele kapcsolatban.⁴³ Mintha csak arra törekedett volna, hogy személyesen bemutassa a második világháború áldozatait, és hogy elmondja, hogy zsidók voltak.

A Szabadság téren hús-vér résztvevőkkel zajló, kisebb tiltakozással párhuzamosan Eörsi Mátyás, az egykori SzDSz vezető alakja is elindított egy Facebook-csoportot *A Holokauszt és a családom* néven. Akárcsak a Facebook-esemény, ez a csoport is arra bátorította a tagjait, hogy mondják el holokauszt-történeteiket. A mássikkal ellentétben azonban *A Holokauszt és a családom* csoportként jött létre, ahol az adminisztrátoroktól kellett engedélyt kérni a csatlakozáshoz. Jóllehet a csoport nyilvános, van moderátora, aki ellenőrzi, hogy mi jelenik meg az oldalon. A csoportleírás szerint: „Mindenkinek, minden magyarnak: zsidó, sváb, szlovák, szerb, román, roma, horvát és minden egyéb származású magyarnak, még azoknak is, akik Árpád apjukkal jöttek be a Vereckei-hágón van egy-egy története a családjáról a vészidőszak idejéből”. Majd így folytatódik a leírás: „Az utóbbi időben »hála« a kormány

emlékezetpolitikájának egyre-másra kerülnek napvilágra eddig elhallgatott, vagy a családi titokban maradó történetek, amelyeknek nem szabadna felejtésbe merülniük. Ezért nyitottam ezt a csoportot, hasznos lenne nekünk, gyerekeink és unokáink számára, ha minél több történetet olvashatnának erről a sötét korszakról”⁴⁴. Majd, mintha csupán praktikus kérdésekről lenne szó, Eörsi igyekszik bátorítani és meggyőzni azokat, akiket riasztana a csoport nyilvánossága. Kijelenti, hogy „a csoport egyik célja, hogy szakítsunk a hallgatás kultúrájával. Szüleink, nagyszüleink megpróbálkoztak azzal, hogy elrejtik zsidóságukat, nem beszélnek szenvedéseikről, láthattuk és láthatjuk ma is, hova vezetett ez. Elfogadhatatlannak tartjuk, hogy az áldozatok leszármazottai hallgatnak, és a bűnösök utódjai hangoskodnak”⁴⁵. Azoknak, akik a csoport feltételei mellett nem merik elmondani a történetüket, az adminisztrátorok felajánlják az anonim megosztás lehetőségét. Ezután, mintha csak ez a bekezdés minden félelmet eloszlatott volna, német mintára hivatkozva meghívják az áldozatok és az elkövetők leszármazottait is, és mindenféle politikai nézet képviselőit. A leírás családi történetek megosztását kéri, és ígéretet tesz, hogy a gorombaságokat és az illetlen beszédet kiszűrik. Érdekes, hogy a csoport létrehozásakor a csoportleírás ismétlődő részeket tartalmazott: az olykor kissé kaotikus mondatok

mintha a hatvanas éveiben járó, magasan kvalifikált jogász szerző sietségét és izgatottságát tükrözték volna. Mintha felindulásból és erős érzelmeiktől vezérelve cselekedett volna. Ez a szöveg – amellet, hogy hitet tesz az elődök hallgatásának megtörése mellett –, ha nem is teljesen nyíltan és szándékosan, de a szerző zsidó származását is felfedi. De vajon szükséges-e két hasonló „csoportosulás” jelenléte a Facebookon? Vagy mindez a véletlen műve lett volna csupán? Lehetséges lenne, hogy *A Holokauszt és a családom* csoport kezdeményezője ne tudott volna *A Holokauszt az én történetem is* esemény létezéséről? Netán más célközönséghez jutott el az egyik, mint a másik vagy a Facebook-esemény és a moderált Facebook-csoport különbsége akkora jelentőségű, hogy ezek értelmet adnak a kettő párhuzamos jelenlétének a Facebook-on?

Ráadásul e Facebook-esemény és -csoport megjelenése után nem sokkal létrejött egy *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* elnevezésű Facebook-közösség is. Egy csoporttal ellentétben a Facebook-on egy közösségnek automatikusan tagja lesz, aki jelzi, hogy neki „tetszik” az oldal. A névjegyben szereplő meglehetősen szűkszavú bemutatkozás – „Nézzünk szembe a tényekkel...”⁴⁶ – mintha azt sugallná, hogy amit a kormány művel, nemcsak azokat keseríti el, akik emlékezni akarnak a saját felmenőik

sz szenvedéseire, hanem azokat is, akik szeretnének szembenézni Magyarország felelősségével. De vajon miért nem árulnak el többet az elképzeléseikről? Talán attól félnek, hogy nem lesz érdeklődés a kezdeményezés iránt? Vagy tartanak az agresszív kommentektől, amelyek tagadják Magyarország felelősségét?

Mindössze két és fél hét leforgása alatt tehát három egészen különös dolog is történt az interneten. Amíg *A Holokauszt az én történetem is* Facebook-esemény és a *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* Facebook-közösség nehezen érte el az embereket (az előbbinek csak 338 „vendége”, az utóbbinak 65 „like”-ja van),⁴⁷ addig *A Holokauszt és a családom* Facebook-csoport viharos gyorsasággal hódította meg a közösségi médiát. 2016 áprilisában a csoportnak 7100 tagja volt, ami nemcsak a demonstrációk változó természetéről árulkodik, de jelez egy egészen új iránti társadalmi – vagy legalábbis szubkulturális – igényt is. *A Holokauszt és a családom* alapítója szerint a siker kulcsa a szigorú moderálás, ami feltétlenül „biztonságosabb” tereppé tette a csoportot, aminek köszönhetően inkább hajlandók megnyílni a tagok, és elmondani személyes, fájdalmas emlékeiket. A csoport létrehozása után több százan osztották meg személyes és családi történe-

teiket – melyek egy része korábban soha és semmilyen formában nem került nyilvánosságra –, sőt halottaik fotóit is megmutatták a több mint 7000 tagnak, illetve posztjaik olvasóinak. Ráadásul nem csak zsidók mesélték el történeteiket. Megszólalnak szemtanúk is, és elmesélnék embertársaik üldöztetéséből olyan helyzeteket, amelyeknek tanúi voltak, és olyanok is, akik maguk segítették az üldözötteket. De akadnak a csoport tagjai között olyanok is, akik egyszerűen csak együttéreznek az üldözöttekkel és leszármazottaikkal, és úgy érzik, mindez az ő problémájuk is, s szeretnék elismerni a felelősséget, amit Magyarország visel azon polgáraiért, akik a véskorszak áldozataul estek. De ha valóban vannak

Magyarországnak olyan polgárai, illetve olyan magyarul író-olvasó emberek, akár az ország határain kívül, akikben van igény arra, hogy szembenézzenek Magyarország második világháborús felelősségével, akkor a kifejezetten e célnak szentelt Facebook-esemény és -közösség miért nem lett sikeres?

Garde-Hansen és társai⁴⁸ azt hangsúlyozzák, hogy a digitális emlékezés, különösen a közösségi oldalakat részben az teszi vonzóvá, hogy lehetőséget adnak tagjaiknak arra, hogy új módon és fogalmakban gondolkozzanak. A létrehozók és a fogyasztók kategóriái, a kollektív és az egyedi, miként a nyilvános és

Eleven emlékmű (fotó Gábor Sára)

a zárt kategóriáit felülírják a hagyományos szociológiai fogalmak kombinációi. De miközben a digitális térben valóban jól látható, hogy az emlékezés gyakorlata személyesebbé válik, illetve megjelenik az új közösségi hálózat révén egy újfajta kollektivitás, úgy látszik, sem a Facebook-esemény, sem a Facebook-közösség nem kapott ebben szerepet. Habár *A Holokauszt az én történetem* is szervezőjének – mint megtudtuk tőle – az volt az elképzelése, hogy a kezdeményezése segítségével ellensúlyozza azokat a hangokat, amelyek szerint a holokauszt-emlékév és egyáltalán a soá mint olyan csupán néhány ember magánügye, a „puszta jajongást” is el akarta kerülni. Azt szerette volna, ha az emberek egész egyszerűen szembesülnek a vézskorszak jelenlétével. Mint elmondta, ezért döntött úgy, hogy eseményt, nem pedig csoportot hoz létre. Ezzel együtt úgy értékelte, hogy az esemény nagyobb sikerét mégis az teremtette meg, hogy az lehetőséget adott a közös „sírásra”, és olyan felületet biztosít, ahol az emberek átérezhetik közös sorsuk összetartó erejét. Ellentétben *A Holokauszt az én történetem* is Facebook-eseménynyel, amely egyszeri alkalom volt, és mint ilyen, lényegében betöltötte a feladatát, a *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* Facebook-közösség szervezői mintha rejtőzködtek volna. A közösség oldalán nemigen található

információ arról, hogy ki kezdeményezte, és ki viseli a gondját. Ez minden bizonnyal azokat is eltántorítja, akik esetleg megtalálják az oldalt. De talán azt is jelzi, hogy a szervezők sem teljes odaadással vesznek részt a kezdeményezésben: még kutatásunk céljából sem sikerült kapcsolatba lépnünk velük.

Másfél hónapig szüneteltek a tiltakozó akciók, mígnem március 23-án flashmob szerveződött a Szabadság téren. Az *Eleven emlékmű – az én történelmem* elnevezésű tiltakozást a Facebookon kezdték el, és nagy számban vettek részt rajta az emlékmű helyszínén. A szervezők egyfelől teremteni akartak „a közösségi médiában közös felületeket arra, hogy alulról szerveződve megindulhasson [a személyes] történetek cseréje, a párbeszéd”, de azt is kérték, hogy a „flashmobra hozzunk magunkkal egy-egy emlékkövet, emlékmécset, kis keresztet vagy olyan személyes tárgyat, amely kifejezi érzelmeinket, személyes érintettségünket”⁴⁹. Ezzel kiterjesztették online aktivitásukat, és a csoport tagjai „valós” személyekként is megjelentek a „valós” nyilvános térben. Akciójuk nyomai – mint ha csak egy zsidó temetőben a síron – ott maradtak a téren: a következő hetekben egy kalap és más tárgyak, emlékmécsek és emlékkövek vonták magukra a járókelők figyelmét. Minden szervezett esemény nélkül vált a hely „grassroot-memorial”-lá, valódi, alulról kezdeményezett kö-

zösségi emlékművé,⁵⁰ s létrejött egy azóta is élő olyan „spontán szentély”⁵¹, amelyet sokan felkerestek, máig felkeresnek: látogatók évek óta újabb és újabb relikviákat is elhelyeznek, mi több, a helyszínen aktivistáik mintegy „spontán tárlatvezetést” tartva rendszeresen tájékoztatják az arra tévedő turistákat az emlékhely és a tárgyak mibenlétéről.

Az emlékmű munkálatainak április 8-i megkezdése után a virtuális és „valódi” cselekvések tovább közeledtek egymáshoz. Május 4-én *A Holokauszt és a családom* Facebook-csoport oldalán megosztott történeteket két színész és két színésznő valódi felolvasóest keretében adta elő a Rumbach Sebestyén utcai romos zsinagóga épületében. A zsúfolásig telt teremben megtartott, kétórás eseményt a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület szervezte, videofelvétel is készült, melyet nem sokkal később a YouTube-ra is feltöltöttek. *A Holokauszt és a családom* ezzel egyidejűleg *A Holokauszt és a családom – üzenetek, keresések, ajánlások, kérdések stb.* néven, az első kiegészítéseként újabb csoportot indított. A második csoportot azért hozták létre, mert a tagok sok olyan kommentet akartak kipoztolni, amelyek a fő oldal keretei közé nem fértek be. Ráadásul a családi történetek megosztásán túl a tagok arra is sze-

rették volna használni a csoportot, hogy kapcsolatba lépjenek az egyes családi történetek szereplőivel, vagy hogy egyszerűen megbeszéljék az eredeti témához kapcsolódó napi eseményeket, könyveket, filmeket stb. A második oldalt ezen igények kielégítésére hívták életre.

Nem egészen két héttel az első felolvasás után, ahogy közeledett a magyarországi deportálások hetvenedik évfordulója, újabb felolvasásra került sor. Mint a május 13-i rendezvény meghívójának címe hirdeti: *„ideje van annak már régen, hogy ezek a sok évtizedekig titkolt történetek megszólaljanak végre, és helyet kapjanak a sok kimondott, vagy éppen elüvöltött mondatok között”*⁵². Ezúttal azonban maguk a szerzők is lehetőséget kaptak, hogy felolvassák saját szövegeiket, színészek, a helyszínt és a segítséget ajánló Centrál Színház színészei, illetve írók csak azokat helyettesítették, akik nem akartak maguk állni a közönség elé. A felolvasó-maraton az eredeti tervek szerint délután hatól éjfélig tartott volna, de végül hajnali kettőkor ért véget úgy, hogy az egyre gyarapodó közönség tagjai lezárásként gyásmécseket gyújtottak közösen. A 350 férőhelyes nézőteret pedig sokszorosán megtöltötte a közönség: bár részben cserélődtek, voltak, akik elmentek, azokat mások, még hozzá egyre többen helyettesítették, s egy idő után sokaknak csak állóhely jutott.⁵³

A második felolvasás napján Hosszú Gyula – aki korábban középiskolai történelemtanárként dolgozott, s egy soáról szóló tankönyv szerzője is – pár barátjával Facebook-eseményt szervezve emlékünnepekre hívták meg barátait a Szabadság térre. A *Menetrend – 1944* a vidéki zsidók deportálásáról emlékezett meg: „*Menetrend – 1944: minden este 8 és 9 óra között a Szabadság tér Sas utcai sarkánál lévő szökőkút melletti kis füves kertben. A kezdeményezés lényege a csend, tehát semmiféle beszéd vagy program nem lesz; táblák lesznek egyre nagyobb számban, amelyek minden egyes napon megjelenik az aznap elhurcoltak száma és annak a városnak a neve, ahonnan a deportáló szerelvények elindultak. Egy további, mindennap köztünk levő táblán a deportálások rövid történeti összefoglalása lesz látható. Minden estére összegyűjtjük azoknak a falvaknak, városoknak a nevét, melyek gettóiból, házaiból az aznapi áldozatokat a gyűjtőtáborba hurcolták*”⁵⁴. Csaknem két hónapon át minden este összegyűltek a fűvön az emberek, ácsorogtak, olvasták a minden nappal szaporodó táblákra kiírt rettenetes számokat, mécseseket gyűjtöttek, kavicsokra írták a deportálások során meggyilkolt családtagjaik neveit, a településeket, ahonnan elhurcolták őket. A csend adott hangot a jelenlétüknek, s ad azóta is minden évben a deportáltak utolsó napjának évfordulóján,

július 9-én, amikor ismét összegyűlnek a megemlékezni kívánók.

A *Menetrend – 1944* projekt 2014-es lezárulása előtt más projektek is elkezdődtek: a Nyílt Társadalom Archívum által szervezett *Csillagos házak napja* a 220 000 budapesti zsidó 1944 tavaszi kényszerlakhelyre, mintegy 2000 épületbe történő összeköltöztetésére emlékeztetett, azokra az időkre, amikor ezekre a házakra is felkerült a sárga csillag, amelyet a két hónappal korábbi rendelet értelmében az oda újonnan bezúfolt lakók már ruhájukon is viselni kényszerültek. Mint a szervezők a szórólapjukon írják: „*a város lakóival, a ma kulturális intézetként, színházként, közintézményként működő egykori lakóházak vezetőivel, művészével közösen megemlékezést szervezünk a még álló 1600 egykori Csillagos háznál. A megemlékezések kora délelőttől késő estig, többnyire a házak előtt, lehetőleg a ma ott lakók részvételével zajlanak. Az eseménysorozat legfontosabb célja, hogy a város lakói számára láthatóvá, ha lehet, megkerülhetetlenné tegye a mindnyájunkat érintő évfordulót*”⁵⁵. A házak falára könnyen fölraakható, ingyenes emléktáblákat is osztottak. Jóllehet a *Csillagos házak* projektet hivatalosan a Nyílt Társadalom Alapítvány kezdeményezte, illetve pénzügyi támogatást is nyújtott hozzá, a megemlékezések különlegességét mégis az

adta, hogy elsősorban aktivisták és az épületek lakói valósították meg. Az események, amelyekre az egykor megjelölt, 1600 épület nagyjából öt százalékánál (múzeumokban, zsinagógákban, iskolákban, levéltárakban stb.) került sor, sok szempontból másként alakultak, sokszor sokkal személyesebbek lettek, mint ahogy azt a szervezők előzőleg elképzelték: a lakók levéltári forrásokból adatokat gyűjtöttek a házukban élt üldözöttekről, eredményeiket bemutatták a lakótársaiknak, zsidó és nem zsidó lakók osztották meg saját korabeli emlékeiket és történeteiket, vagy olvasták fel a ház már elhunyt lakóiét, ugyanakkor voltak olyanok is, akik zsidó süteményeket sütöttek, mások verseket olvastak, illetve zenéltek. A városi térben zajló megemlékezésekkel párhuzamosan a projekt kezdeményezői egy honlapot is létrehoztak (<http://www.yellowstarhouses.org>), amely nemcsak a budapesti Csillagos házak történetét dokumentálja, hanem működtet egy interaktív térképet is, az egyes házak ismertetésével. Ugyanakkor a virtuális térben való megemlékezés nem állt meg a szervezők honlapjánál: voltak olyan házak, amelyekben nemcsak, hogy felvételt is készítettek saját megemlékezésükről, de azt rövidesen feltöltötték a YouTube-ra is⁵⁶. Mintha azok, akik korábban – akaratlanul vagy szándékosan – hallgatási fogadalmat tettek,

egyszerre stratégiát váltottak volna: sokaknak láthatóan jólesett a „coming out”. Ez a projekt maga volt az alulról kezdeményezett történetírás gyakorlatának a mintapéldája.

Összegzés

Írásunkban azt mutattuk be, hogy a régi és az új technika révén közvetített emlékek hogyan vagy hogyan nem kapcsolódnak egymáshoz. Először *A német megszállás áldozatainak emlékműve* helyszínének alakulásáról adtunk várostörténeti beszámolót, és ennek során használtuk a nyílt és zárt tér fogalmát, továbbá felvázoltuk a háttérrel ahhoz, hogy elemezzük az emlékmű meg-(nem)-közelíthetőségét (szimbolikus és szó szerinti értelemben is). Amellett érveltünk, hogy *A német megszállás áldozatainak emlékműve* több szempontból is megközelíthetetlen: a helyszín szerencsétlen megválasztása mellett a megvalósítás folyamatából kizárták a nyilvános vita lehetőségét, a sok vonatkozásban zavaros ikonográfia értelmezhetlenné tette a történeti üzenetet, nyitva hagyva végső soron azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen kinek szentelték az emlékművet (vagyis kiket tekintenek az emlékmű felállító a német megszállás áldozatainak). Azt is bemutattuk, hogy az elérhetetlenség milyen válaszokat váltott ki a digitális térben, elérhetőbbé téve a

városi térben is az emlékművet – még ha ellenakciókon keresztül is.

A kérdés mindenestre adja magát: vajon tekinthetjük-e ezt az esetet az emlékek felszabadítását eredményező sikertörténetnek? Vajon mondhatjuk-e azt, hogy a digitális emlékezet megjelenése végső soron biztosította a virtuális és a tényleges történelemhez való, addig hiányzó hozzáférést? Bár az *Eleven emlékmű* és *A német megszállás áldozatainak emlékműve* mind a mai napig egymás mellett élnek a téren, miáltal a Szabadság tér Budapest egyik legizgalmasabb terévé vált, jelen írás szerzői a magyar emlékezetpolitika korábbi tendenciáit továbbra is változatlanak látják. S bár a vizsgált Facebook oldalak és a köréjük szerveződött

emlékezetközösségek között vannak máig aktívak, aktivitásuk mértéke csökkent: nemcsak *A Holokauszt és a családom* Facebook-oldal csoporttevékenysége hagyott jelentősen alább a történetek könyv formában való megjelentetése⁵⁷ után, de a legfrissebb hírek szerint⁵⁸ a magyar kormány egy újabb emlékmű felállítását tervezi a Szabadság téren, melyet a szovjet megszállás emlékének szentelnének, és már a tervei is majdnem készen állnak. Csak remélhetjük, hogy ezúttal is tanúi lehetünk majd a digitális és városi tér közötti össze- (nem)-kapcsolódásoknak, „oldásoknak és kötéseseknek”.

FORDÍTOTTA NAGY MÓNICA
ZSUZSANNA

IRODALOM

- A Holokauszt az én történetem is 2014. <https://www.facebook.com/events/576480282426099/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- A Holokauszt és a családom 2014. <https://www.facebook.com/groups/holokauszt.csaladom/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Bishop, Claire 2012. *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London: Verso.
- Bolter, Jay David és Richard Grusin 2001. *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Botos Tamás 2017. Újabb emlékművet kap a Szabadság tér: félmilliárdból épül egy fekete gránit obelisz. 444, február 6. <https://444.hu/2017/02/06/ujabb-emlekmuvet-kap-a-szabadsag-ter-felmilliardbol-epul-egy-fekete-granit-obelisz/> (Utoljára letöltve: 2017.06.22.)
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Csillagos házak 2014. <https://www.facebook.com/csillagoshazak/?fref=ts> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Czene Gábor 2014. Maradnak, amíg az emlékmű marad. *Népszabadság*, augusztus 9. <http://nol.hu/belfold/maradnak-amig-az-emlekmu-marad-1479149> (Utoljára letöltve: 2014.01.13.)

- Czenkli Dorka 2014. György Péter a Szabadság téri szoborról. *Magyar Narancs*, július 22. <http://magyarnarancs.hu/kultura/gyorgy-peter-a-szabadsag-ter-i-szoborrol-91023> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Eleven emlékmű – az én történelmem 2014. <https://www.facebook.com/ElevenEmleku/?fref=ts> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Fenyves Katalin (ed.) 2015. *A holokauszt és a család*. Budapest, Park Kiadó.
- Garde-Hansen, Joanne 2011. *Media and Memory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Garde-Hansen, Joanne, Adrew Hoskins & Anna Reading 2009. *Save As ... Digital Memories*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Gerő András: A megszállások tere – A német megszállás tervezett emlékművéről, in *Magyar Narancs*, 2014/3 (01.16.)
- Giaccardi, Elisa 2012. *Heritage and Social Media: Understanding Heritage in a Participatory Culture*. London: Routledge.
- Hajek Andrea, Christine Lohmeier & Christian Pentzold 2016. *Memory in a Mediated World*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Haldrup, Michael és Baerenholdt, Jorgen Ole 2015. Heritage as Performance, Pp. 52–68, in Waterton és Watson (eds.): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Basingstoke: Palgrave.
- Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt 2014. <https://www.facebook.com/Holokauszt-v%C3%A1llaljuk-fel-ami-t%C3%B6rt%C3%A9nt-208310329367423/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Hoskins, Andrew 2001. New Memory: Mediating History. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 21/4:333–346.
- Hoskins, Andrew 2011. Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn. *Parallax* 17/4:19–31.
- Hutton, Patrick H. 1993. Placing Memory in Contemporary Historiography, Pp. 1–26 in Patrick Hutton: *History As An Art Of Memory*. Hannover/London: University Press of New England.
- Huyssen, Andreas 2003. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Közgazgatási és Igazságügyi Minisztérium 2013. *Magyar Közlöny*, december 31. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk13225.pdf> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Kunt Gergely, Szegő Dóri és Vajda Júlia 2013. Political Communication Narrated in Vandalising Monuments. *Socialni Studia* 4:35–56.
- Margry, P. J. és Christina Sanchez Carretero 2011. *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*. New York: Berghahn.
- Mélyi József 2014. Bekerítve. A Szabadság téri emlékmű és a megszállás. *Magyar Narancs*, április 17.
- Menetrend – 1944. <https://www.facebook.com/events/240467446153060> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Nadkarni, Maya 2006. The Death of Socialism and the Afterlife of its Monuments, Pp. 193–208 in Katharine Hodgkin, Susannah Radstone (ed.): *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Orbán Viktor 2014. Levél Dávid Katalinnak. <http://www.origo.hu/attached/>

- 20140430davidk.pdf (Utoljára letöltve: 2014.01.12.)
- Párkányi Raab Péter 2014. *Műleírás*, 2014. <https://drive.google.com/file/d/0B4gcb6t1VP3eRHU2UodRWFgzQTQ/edit> (Utoljára letöltve: 2015.01.08.)
- Pótó János 2003. *Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika*. Budapest, Osiris.
- Radnóti, Zoltán 2014. Itt a nemtörődöm-ség és a cinizmus netovábbja... *Zolirabbi*, július 21. <http://rabbi.zsinagoga.net/2014/07/21/itt-a-nemtorodomseg-es-a-cinizmus-netovabbja/> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Rényi András 2014. *Hogyan emlékeznek az emlékművek?* november 29. <https://www.youtube.com/watch?v=epPasOTL8Zo> (Utoljára letöltve: 2015.01.10.)
- Rév István 2005. *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*. Stanford: Stanford University Press.
- Richardson, Kathleen és Sue Hessey 2009. Archiving the Self? Facebook as Biography of Social and Relational Memory. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society* 7/1:25–38.
- Santino, Jack 2006. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*. New York and Basingstoke: Palgrave.
- Schumacher, Thomas G. 1995. This Is a Sampling Sport: Digital Sampling, Rap Music and the Law in Cultural Production. *Media, Culture & Society* 17:253–73.
- Smith, Laurajana 2006. The Discourse of Heritage, Pp. 11–43, in Smith: *The Uses of Heritage*, London and New York: Routledge.
- Sturovics Andi 2014. A német megszállási emlékmű feliratai. *Pilpul.net*, július 22. <http://pilpul.net/komoly/nemet-megszallasi-emlekmue-feliratai> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Sümegei Noémi 2014. A sasról és az angyalról. *Heti Válasz*, június 25. <http://valasz.hu/kultura/a-sasrol-es-az-angyalrol-101212> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Székely Juli 2013. Hacking the history in Budapest: public monuments as forms of an alternative messaging system. *International Journal of Tourism and Anthropology* 3/2:184–199.
- Szőnyi Szilárd 2014. „Ez nem holokauszt-emlékmű”. *Heti Válasz*, július 23. <http://valasz.hu/itthon/ez-nem-holokauszt-emlekmue-102296> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.) VI. Szív u. 42. – Megemlékezés a Csillagos házak napján, <https://www.youtube.com/watch?v=zDIWoRfSm8> (Utoljára letöltve: 2017.10.10.)
- Zichy Antal 1997. *Gróf Széchenyi István beszédei. Összegyűjtötte s jegyzetekkel kísérte Zichy Antal*. II kötet. Budapest.
- Zukin, Sharon 1996. *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell.

JEGYZETEK

1. A Holokauszt és a családom, A Holokauszt áldozatainak és túlélőinek oldala, A Holokauszt az én történetem is, Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt, A Roma Holokauszt és a családom, Pycsába a náci emlékművel, Eleven Emlékmű, Menetrend
2. A tényleges és virtuális (digitális) emlékezésnek mára komoly szakirodalma van (pl. Bolter 2001, Garde-Hansen et

- al. 2009, Garde-Hansen 2011, Hajek et al. 2016, Hoskins 2001 és 2011), s esetünk ebből a szempontból is elemezhető. Fontosabbnak érezvén magát az elemzett esetet, jelen írásunkban erre csak lábjegyzetben utalunk.
3. Részletesebben ld. Mélyi 2010.
 4. Erről részletesebben ld. pl. Zukin 1996.
 5. Idézi Zichy 1997, 236.
 6. A téri reprezentáció társadalmi, politikai és kulturális jelentőségértől lásd pl. Connerton 1989, Hutton 1993, Huyssen 2003, Rév 2005, Nadkarni 2006.
 7. 1905-ben Budapest városa felvetette egy Batthyány miniszterelnöknek szentelt emlékmű, illetve egy örökmécses felállításának ötletét (az utóbbi 1926-ban készült el).
 8. Ld. bővebben Pótó 2003, 56. és 112.
 9. Egy másik példányát 1949-ben, Sztálin 70. születésnapjára elküldték Moszkvába.
 10. Bandholtz 1919–1920-ban a Szövetséges Katonai Misszió parancsnokságának amerikai képviselője volt Magyarországon, az ő feladata volt a magyar hadsereg leszerelése és a szerb és román seregek visszavonulásának felügyelete. A szobrot eredetileg 1935-ben állították fel, a szocialista éra alatt eltüntették a térről, majd 1989-ben visszaállították.
 11. Ezt az ellentmondásosságot az emlékmű használata is leképezi: azt, hogy az egykori kommunisták számára máig is fontos az emlékmű, mutatja, hogy ők továbbra is rendszeresen tartanak ott megemlékezéseket. Mások viszont provokációnak tekintik a jelenlétét: többször is megrongálták, pl. 1992-ben szkinhedek fel akarták robbantani, a revizionisták mozgalma pedig 2002-ben követelte a szobor lerombolását, míg a Magyarok Világszövetsége 2007-ben vert fel sátrat a szobor tövében azzal, hogy addig ott maradnak, míg Antal Károly emlékművét el nem távolítják onnan. A sátrat egy idő után ugyan lebontották, a feszültség azonban azóta sem szűnt meg.
 12. A Preambulum azon kijelentésére gondolunk, hogy Magyarország az 1944-es német megszállás és 1990 között nem volt független állam, így az ezen időszak alatt elkövetett bűnökért sem felelős.
 13. Vö. pl. Gerő 2014.
 14. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium 2013 rendelete.
 15. Aznap, amikor az emlékmű felállításáról szóló intézkedés megjelent, a kormány szerződést kötött Párkányi Raabbal, hogy készítse el a szobor leírását, koncepcióját és tervét. A megbízás határideje 2014. január 3-án járt le.
 16. Ld. Párkányi 2014, 18.
 17. Ld. Párkányi 2014, 18.
 18. Ld. Párkányi 2014, 19.
 19. Ld. Czenkli 2014.
 20. Erről bővebben ld. Mélyi 2014.
 21. Ld. Szőnyi 2014.
 22. Ld. Párkányi 2014, 18.
 23. Ld. Orbán Viktor 2014.
 24. Ld. Rényi András 2014.
 25. Ld. Sümegi 2014.
 26. Ld. Szőnyi 2014.
 27. Ld. Párkányi 2014.
 28. Ld. Orbán 2014.
 29. Ld. Szőnyi 2014.
 30. Ld. Rényi András 2014.

31. Ld. Sümegi 2014.
32. Ld. S. N. 2014.
33. Ld. Párkányi 2014.
34. Ld. Rényi 2014.
35. Vö. Radnóti 2014. Azóta ugyanakkor több érvet is felsorakoztattak a „korban” szó használata mellett és ellen. Bővebben lásd Sturovics 2015.
36. Ld. Czene 2014.
37. Lásd ehhez pl. az örökség értelmezését mint diskurzust (Smith 2006) vagy performanszt (Haldrup és Baerenholdt 2015).
38. Ld. Schumacher 1995.
39. Ld. Bishop 2012.
40. Ld. Giaccardi 2012.
41. Az emlékművek újraértelmezéseiről lásd még Kunt et al. 2013 és Székely 2013.
42. Ld. Richardson and Hesse, 2009, 25.
43. Ld. Facebook/A Holokauszt az én történetem is/Leírás 2014.
44. Ld. Facebook/A Holokauszt és a családóm/Leírás 2014.
45. Ld. Facebook/A Holokauszt és a családóm/Leírás 2014.
46. Ld. Facebook/Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt/Névjegy 2014.
47. 2017. június 25-i adatok.
48. Ld. Garde-Hansen et al. 2009.
49. Ld. Facebook/ Eleven emlékmű – az én történelmem/Leírás 2014.
50. Vö. Margry és Sanchez-Carratero 2011.
51. Vö. Santino 2006.
52. Vö. A felolvasó-maraton felhívása, 2014.
53. Később könyv formában is megjelent az est anyaga (Fenyves 2015).
54. Vö. Facebook/Menetrend – 1944.
55. Ld. Csillagos házak 2014.
56. Vö. pl. VI. kerület Szív u. 42.
57. Ld. Fenyves 2015.
58. Ld. Botos 2017.

© Fortepan, Hámori Gyula

© Fortepan, Hámori Gyula